

УДК 159.92

Г. О. ГОНЧАРОВА,

аспірант кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9366-4591>;

С. О. ЛАРІОНОВ,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології
факультету № 3 (підрозділів поліції превентивної діяльності)
Харківського національного університету внутрішніх справ;
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3027-8535>

СИСТЕМА СТАВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено зміст поняття «ставлення», його структуру, функції, основні види та форми. Проаналізовано погляди учених щодо трактування понять «ставлення» та «система ставлень особистості». Описано розвиток поняття «ставлення» у психології, розглянуто основні ставлення особистості, до яких більшість учених відносять ставлення до суспільства, праці, інших людей і до себе. Поділено ставлення на свідомі та несвідомі, емоційні й раціональні, внутрішньоособистісні та міжособистісні, позитивні і негативні.

Ключові слова: ставлення, система ставлень, розвиток особистості, особистісні риси, функції ставлень, компоненти ставлень.

Honcharova, H.O. and Larionov, S.O. (2017), "The system of individual's attitudes: theoretical aspects of the research" ["Systema stavlen osobystosti: teoretychni aspekty doslidzhennia"], *Pravo i Bezpeka*, No. 1, pp. 130–134.

Постановка проблеми. Сьогодні в суспільних науках широко використовуються поняття «ставлення» та «система ставлень», які багато в чому характеризують особистість, причини її поведінки й індивідуальність. Це пов'язано з тим, що сукупність сформованих особистістю ставлень є еквівалентною сукупності її життєвого досвіду, адже будь-який факт зіткнення людини із зовнішнім оточенням формує або змінює її ставлення до різноманітних об'єктів та явищ дійсності.

У вітчизняній психології загальноприйнятою є думка, що мірою психічної дорослості людини є сформованість і характер її ставлень до найбільш важливих суспільних феноменів – праці, навчання, батьків, держави тощо. Це справедливо як відносно окремої людини, так і відносно різноманітних груп і колективів, суспільства в цілому. При цьому спостерігається певний дефіцит наукових знань про механізми та закономірності формування ставлень особистості в різних сферах життя.

Виклад основного матеріалу. Проблема ставлень особистості досліджується у працях О. Д. Алфьорова, Е. Берна, В. М. Бехтерева, І. С. Кона, О. Ф. Лазурського, Б. Ф. Ломова, С. Д. Максименка, А. Маслоу, В. С. Мерліна, В. С. Мухіної, К. Роджерса, С. Л. Рубінштейна, В. В. Століна, І. І. Чеснокової та інших [1, с. 179].

У психологію поняття «ставлення особистості» ввів О. Ф. Лазурський, учень В. М. Бехтерева – одного з фундаторів наукової психології. У 1912 році він разом із С. Л. Франком опублікував «Програму дослідження особистості в її ставленнях до середовища» [2, с. 124–160], де зазначалося, що в основі індивідуальності людини лежать не стільки особливості її внутрішніх психічних властивостей (пам'яті, мислення, уяви тощо), скільки ставлення до оточуючих явищ, які виражаються через інтереси, схильності, типові форми реагування на певні об'єкти. Ці прояви, пов'язані із зовнішньою спрямованістю людини, О. Ф. Лазурський назвав екзопсихічними [2, с. 125]. Він неодноразово розробляв прикладні типології особистості на основі переважаючих ставлень, наприклад, відома широко в юридичній психології типологія злочинців [3, с. 382–338].

М. Я. Басов і В. М. Мясіщев, учні О. Ф. Лазурського, продовжили його наукові пошуки. Вивчаючи поведінку дітей, М. Я. Басов зауважив, що людина взаємодіє не взагалі із середовищем, а з певною його структурованою частиною, яку він назвав «радіус середовища» (часовий і просторовий). Учений вважав, що в кожній дитині різні можливості щодо «охоплення», заволодіння середовищем, тобто свій «радіус». Саме формування дитиною свідомих

і вибіркового ставлень забезпечує перетворення об'єктивної дійсності на середовище її існування, тому що ставлення – індивідуальний (суб'єктивний) результат впливу реальних (об'єктивних) факторів дійсності на життєдіяльність і розвиток [4, с. 290–313].

Ставлення до дійсності вважав сутністю особистості також В. М. Мясищев, який розробив відповідну теорію особистості та її розладів (патогенетичну концепцію неврозів) і заснував патогенетичну психотерапевтичну школу. Психологічні ставлення він визначав як цілісну систему індивідуальних вибіркового свідомих зв'язків особистості з різноманітними сторонами об'єктивної дійсності, що витікає з історії розвитку людини, виражає її особистісний досвід і внутрішньо визначає її дії та переживання [5, с. 210]. Дослідник вважав, що ставлення – це зв'язок між суб'єктом і об'єктом. Воно реальне й об'єктивне, тому що поєднує людину і предмети дійсності, та водночас суб'єктивне, тому що належить людині, є відображенням її свідомості. В. М. Мясищев зауважував, що ставлення завжди передують поведінці, визначаючи її, а сукупність найбільш стійких, інваріантних у просторі та часі ставлень називав характером людини [6, с. 13–14].

Починаючи із праць В. М. Мясищева, концепція системи ставлень особистості розроблялася в межах радянської психології. В усіх відомих теоріях особистості цього періоду (О. Г. Ковальов, В. С. Мерлін, К. К. Платонов, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе, В. О. Ядов) поняття «ставлення» використовується як центральне для позначення вибіркового пізнавальної та поведінкової активності людини. Аналіз цих теорій дає можливість виокремити декілька важливих щодо сутності ставлень, висновків:

1. Поширена думка про те, що особистість – це сукупність суспільних взаємовідносин, по суті – ставлень до об'єктів та явищ і взаємних відносин з людьми. Мірою розвитку особистості може вважатись їх кількість, стійкість, ступінь диференціації, відповідність суспільним нормам і очікуванням.

2. Ставлення – це тимчасові зв'язки особистості з оточуючою дійсністю, що утворюють результативну та процесуальну сторони її активності. Вони формуються особистістю стосовно лише певної кількості об'єктів, які є важливими для людини, а тому спрямовують її до взаємодії саме з ними, визначаючи результативну сторону поведінки, цілі діяльності (що робити?). Водночас досвід взаємодії з об'єктами дійсності у внутрішньому плані накопи-

чується саме у вигляді ставлень, що зумовлює процесуальні аспекти поведінки (як діяти?).

3. Існує велика різноманітність ставлень: за рівнем узагальненості (загальні – конкретні), за стійкістю (постійні – тимчасові), за мірою усвідомленості (раціональні – ірраціональні) тощо. Це веде до того, що вони включаються як структурні одиниці до інших психологічних категорій, часто перетинаються з ними за змістом. Наприклад, найбільш стійкі в часі ставлення, що проявляються крос-ситуаційно, прийнято вважати рисами характеру або особистісними рисами. Ставлення входять також до категорій спрямованості (принципи, ідеали, переконання тощо) та мотивації (інтереси, цінності).

Ставлення особистості в процесі її життя утворюють ієрархічну структуру, яку прийнято називати системою ставлень [7]. Аналіз наукових джерел дає можливість визначити її функції.

1. Смыслоутворююча функція. Ставлення тісно пов'язані з особистісними смислами, які є «індивідуалізованим відображенням об'єктів, заради яких здійснюється діяльність ... усвідомленим «значенням-для-мене» засвоєваних суб'єктом безособових знань про світ, що включають поняття, вміння, дії та вчинки людей, соціальні норми, ролі, цінності та ідеали» [8]. Відомий у галузі психології смислу дослідник Д. О. Леонтьєв зазначає, що кількість значущих для людини цінностей зазвичай не перевищує двох-трьох десятків, а кількість конкретних ставлень, що забезпечують смислове багатство особистості, може бути практично безмежним [9, с. 27–28].

2. Цілеутворююча (спрямовуюча) функція. Цілеспрямована послідовність вчинків, тобто поведінка людини в значущих сферах життя, завжди будується на основі попереднього досвіду. При цьому досвід накопичується і трансформується в пам'яті саме у формі ставлень, проявляючись як потенціал дій і переживань особистості [7, с. 130]. Таким чином, особистість завжди має ставлення до об'єкта поведінки та його мети, оцінюючи її досяжність і бажаність.

3. Гармонізуюча (інтегруюча) функція. У системі ставлень особистості результуються її уявлення про об'єкти дійсності на двох рівнях – когнітивному (знання) й емоційному (емоційне ставлення). Дослідники М. А. Кузнецов та П. В. Макаренко разом із одним з авторів цієї статті С. О. Ларіоновим відзначають, що результат цих двох оціночних процесів може бути узгодженим («знаю, що добре, – подобається»), «знаю, що погано, – не подобається») або суперечливим («знаю, що добре, – але не

подобається», «знаю, що погано, – але подобається») [7, с. 133]. У першому випадку ставлення буде цілісним, несуперечливим, стійким. Суперечливі ж ставлення будуть прагнути до гармонізації, викликаючи внутрішній конфлікт або помилки поведінки до моменту вирішення протиріччя (наприклад, якщо робота об'єктивно хороша, але не приносить задоволення, ставлення до неї буде постійно у фокусі уваги працівника). Таким чином ставлення, згладжуючи амбівалентність думок і почуттів, роблять досвід внутрішньо несуперечливим.

4. Опановуюча (долаюча) функція. Стійкість і постійність активних ставлень дозволяють особистості підтримувати власну надійність і протистояти діям середовища, долати опір зовнішніх умов, боротися з перешкодами та досягати поставлених цілей, здійснювати реалізацію своїх намірів усупереч несприятливим умовам середовища. За рахунок цього поведінка стає цілісною та стійкою для самого суб'єкта, передбачуваною та прогнозованою – для оточуючих. Наприклад, дружба ціниться в суспільстві саме за стійкість взаємних ставлень, очікування на те, що взаємна поведінка товаришів не зміниться за будь-яких несприятливих обставин. Те саме можна говорити про любов, відданість обов'язку, батьківські ставлення. Іноді виникають ситуації, коли «опірність» поведінки, зумовлена надмірною стійкістю ставлень, заважає самому суб'єкту чи суспільству. Загадаємо тут феномен «опору інноваціям», який багато в чому пояснює важкість проведення реформ у державі.

Отже, ставлення виконують як внутрішньопсихологічні функції, пов'язані зі структуруванням досвіду особистості, так і зовнішні, з побудови окремих вчинків та «генеральної лінії» поведінки людини.

Питання щодо структури ставлення найбільш повно розглянуті у працях В. М. Мясіщєва. На його думку, структуру складають пізнавальний, емоційний і мотиваційно-поведінковий (вольовий) компоненти [7, с. 129; 6, с. 19–24]. Дослідник розділяв сукупність феноменів психіки на процесуальні (динамічні) та потенціальні (структурні). Він вважав, що процесуальні феномени (ті, що можна спостерігати в динаміці психічної діяльності – прояв, реалізація, вираження, переживання) залежать від структури тих явищ психіки, які недоступні безпосередньому вивченню, є латентними (знання, вміння, навички та ставлення). Ставлення вважав потенціальним психічним феноменом через те, що воно процесуально доступно свідомості тільки спонтанно (через думку чи дію, яка виражає певне ставлення) або шляхом навмисної

рефлексії, коли людина намагається вербалізувати своє ставлення, оформити його лінгвістично. В останньому випадку самоописи ставлень можна умовно поділити на згадані три групи: когнітивні («що я знаю про об'єкт?»), емоційні («які почуття він викликає?»), мотиваційно-поведінкові («як я буду діяти стосовно нього?»).

Емоційний компонент складається із системи почуттів, які пов'язані в людини з певним об'єктом або подією, з їх емоційною оцінкою. Спочатку цей компонент ставлення характеризується простими емоціями (задоволення чи незадоволення), які у міру поглиблення досвіду взаємодії з конкретним об'єктом диференціюються на більш складні. Хоча сам В. М. Мясіщєв вважав, що істотною характеристикою ставлень є усвідомленість, у науковій літературі поширена думка, що емоційний компонент є частково або повністю неусвідомлюваним, що зумовлює складність його дослідження [10, с. 277].

Когнітивний (пізнавальний) компонент – це знання та судження про об'єкт, його сприйняття й оцінка (усвідомлення, розуміння, інтерпретація). Пізнання об'єктів середовища долає шлях від інтелектуальної оцінки їх характеристик (форми) до розуміння смислу. Сформоване ставлення характеризується тим, що пов'язує людину не стільки із зовнішньою стороною речей, скільки з їх сутністю, смислом [5, с. 115].

Поведінково-мотиваційний компонент включає в себе реальні дії, які характеризують ставлення (міміку, жестикуляцію, мовлення, вчинки), або готовність до вчинення таких дій (плани, наміри, задуми тощо).

По-різному вирішується науковцями проблема різноманітності ставлень особистості. О. Ф. Лазурський запропонував 15 категорій ставлень, які повинні бути досліджені для опису особистості людини: 1) ставлення до речей; 2) ставлення до природи і тварин; 3) ставлення до окремих людей; 4) ставлення до статевої любові; 5) ставлення до соціальної групи; 6) ставлення до сім'ї; 7) ставлення до держави; 8) ставлення до праці; 9) ставлення до матеріального забезпечення та власності; 10) ставлення до зовнішніх норм життя; 11) ставлення до моралі; 12) ставлення до світогляду та релігії; 13) ставлення до знань і науки; 14) ставлення до мистецтва; 15) ставлення до себе самого [2, с. 124–160].

В. М. Мясіщєв пропонував виокремлювати типи ставлень залежно від їх компонентів [6, с. 25–31]:

1) когнітивні ставлення:

а) до суб'єктів (до себе та інших): членів сім'ї та родичів, близького позасімейного оточення, оточуючих на роботі, оточуючих під

час різних форм соціальної взаємодії, соціальних груп і колективів (професійних, етнічних, територіальних, вікових тощо), живого світу,

б) до об'єктів: їжі, одягу, транспорту, житла, місця проживання, інших природних і штучних об'єктів різного ступеня узагальненості,

в) до подій: у своєму житті чи в житті інших людей, до конкретних (народження дитини, розірвання шлюбу тощо) й узагальнених (у сфері роботи, дозвілля, побуту тощо), до умов життя (праці, навчання тощо), до часової лінії (минулого, теперішнього, майбутнього);

2) емоційні ставлення:

а) залежно від емоції чи почуття, які забарвлюють ставлення (гнів, пристрасть, ненависть, страх тощо);

б) позитивні, нейтральні, негативні, суперечливі (амбівалентні);

3) поведінково-мотиваційні ставлення: залежно від характеристик поведінки, яка зумовлена ставленням (залежні – самостійні; конформні – лідерські; ініціативні – пасивні; товариські – байдужі тощо).

У процесі дослідження системи ставлень у дослідників виникає низка труднощів. По-перше, реальну кількість ставлень конкретної людини практично не можливо порахувати, адже вона обмежується тільки кількістю об'єктів, з якими людина взаємодіяла протягом життя, та роботою її пам'яті. Дослідження ставлень у такому випадку полягає у вивченні всієї сукупності індивідуального досвіду.

По-друге, ставлення істотно відрізняються за рівнем узагальненості. Наприклад, людина може позитивно ставитися до футболу, але ненавидіти окремі клуби чи команди. Тому несуперечливо виглядають в основному конкретні ставлення, а також ставлення найвищого рівня

узагальненості (наприклад, до професії в цілому, без урахування її структурних елементів).

По-третє, ставлення мінливі в часі, не завжди оцінюються людиною (рефлексується) за поточним часом. Наприклад, людина може оцінювати своє місце роботи натеper як погане, але добре ставитися до нього, тому що там було добре колись раніше чи вона має надію на позитивні зміни.

По-четверте, поведінка людини не завжди детермінована її ставленнями. Існують ситуації, коли вчинки здійснюються людиною під тиском обставин, в умовах дефіциту часу на прийняття рішення, під впливом інших людей тощо. У такому випадку, пояснюючи собі та іншим власні вчинки, люди часто змінюють ставлення *ex-post-facto*, «заднім числом», щоб не порушувати самооцінку або цілісність власної картини світу.

Як **висновок** зазначимо, що сучасні дослідження ставлень не виглядають такими амбіційними, як у дослідницьких програмах О. Ф. Лазурського та В. М. Мясищева, вчені орієнтуються на більш прості та конкретні результати:

1) дослідження системи ставлень в окремих сферах життя (професії, подружнього життя, реклами і покупок тощо);

2) дослідження системи ставлень у представників конкретних груп, головним чином професійних, у межах визначених об'єктів і категорій;

3) дослідження окремих елементів системи ставлень особистості (наприклад, самоставлення, ставлення до батьків, ставлення до політиків тощо);

4) дослідження системи ставлень особистості в різні вікові періоди (наприклад, у дітей) чи на певному етапі життя (наприклад, порівняльний аналіз ставлень населення до цінностей у різні часи).

Список бібліографічних посилань

1. Ступакова О. В., Ларіонов С. О. Ставлення працівників слідчих підрозділів органів внутрішніх справ до соціально-професійного оточення (гендерний аспект). *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2011. Вип. 10. С.178–185.

2. Лазурский А. Ф. Избранные труды по общей психологии. К учению о психической активности. Программа исследования личности и другие работы. СПб.: Алетейя, 2001. 192 с.

3. Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология: учебник. Харьков: НУВД, 2002. 596 с.

4. Басов М. Я. Общие основы педологии. М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. 744 с.

5. Мясищев В. Н. Личность и неврозы. Л.: Ленинград. ун-т, 1960. 428 с.

6. Иовлев Б. В., Карпова Э. Б. Психология отношений. Концепция В. Н. Мясищева и медицинская психология. СПб., 1999. 85 с.

7. Кузнецов М. А., Макаренко П. В., Ларіонов С. О. Емпіричні методи дослідження системи ставлень особистості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 51. С. 128–140.

8. Краткий психологический словарь/сост. Л. А. Карпенко; под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1985. С. 164–165.

9. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. М.: Смысл, 1993. 43 с.

10. Общая психодиагностика/под ред. А. А. Бодалёва, В. В. Столина. М.: МГУ, 2001. 440 с.

Надійшла до редколегії 18.01.2017

**ГОНЧАРОВА А. А., ЛАРИОНОВ С. А. СИСТЕМА ОТНОШЕНИЙ ЛИЧНОСТИ:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ**

Определены смысл понятия «отношение», его структура, функции, основные виды и формы. Проанализированы подходы учёных к трактовке понятий «отношение» и «система отношений личности». Описано развитие понятия «отношение» в психологии, рассмотрены основные отношения личности, к которым большинство учёных относят отношение к обществу, труду, другим людям и к себе. Отношения разделены на сознательные и бессознательные, эмоциональные и рациональные, внутриличностные и межличностные, положительные и отрицательные.

Ключевые слова: отношения, система отношений, развитие личности, личностные качества, функции отношений, компоненты отношений.

**HONCHAROVA H. O., LARIONOV S. O. THE SYSTEM OF INDIVIDUAL'S
ATTITUDES: THEORETICAL ASPECTS OF THE RESEARCH**

The approaches of different scholars to the interpretation of the terms “attitudes” and “system of attitudes” of an individual have been analyzed. The authors have described the development of the concept of “attitudes” in psychology and its perception by the founders of this direction of psychological research – A. F. Lazurskiy and his students M. Ya. Basov and V. N. Myasishchev.

The main attitudes of individuals have been studied, where the majority relate to them the attitudes to the society, labor others and themselves.

The authors have researched the structure of attitudes that includes three components: cognitive (knowledge about the object), emotional (feelings caused by the object) and behavioral and motivational (actions that facilitate the attitude to the object or the readiness to such actions).

The authors have provided the definition of the system of attitudes as an hierarchical structure formed by the system of individual attitudes and have defined its following functions: sense-making (reflection of the value of a particular object for a particular individual), goal-forming or steering (reflecting the formation of attitudes to the object of behavior and to its objective in the light of its striking range and desirability), integrating (attitudes smoothing internal contradictions between the mind and the senses) and mastering (stable and permanent attitudes help individuals to resist the actions of external environment).

The authors have defined the forms and types of attitudes, the latter of which are related by A. F. Lazurskiy with personality, and V. N. Myasishchev offers to distinguish attitudes depending on their components.

The authors have demonstrated the separation of attitudes into conscious and unconscious, emotional (feelings form attitudes) and rational (knowledge about the object influence on its perception and evaluation), intrapersonal and interpersonal (emotional and volitional guidance of the subject to itself, or attitudes, the object of which is another person), positive and negative (presence or absence of attitudes to the object).

Keywords: attitudes, system of attitudes, individual's development, personal traits, functions of attitudes, components of attitudes.

УДК 159.9:351.74

К. В. КУДАР,

аспірантка Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-1925-6431>

**ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ
ОРГАНІВ, ЯКІ ВИКОНУВАЛИ СЛУЖБОВО-БОЙОВІ ЗАВДАННЯ
В НЕТИПОВИХ УМОВАХ**

Наведено результати дослідження особистісної зрілості та її основних складових (мотивації досягнень, ставлення до свого «Я», почуття громадянського обов'язку, життєвої установки, здатності до психологічної близькості з іншими людьми) у працівників Національної поліції України та Національної гвардії України після виконання ними службових завдань у зоні проведення антитерористичної операції (АТО). Виявлено відмінності при порівнянні цих двох груп за такими аспектами особистісної зрілості, як почуття громадянського обов'язку та життєва установка.

Ключові слова: особистісна зрілість, соціально-психологічна зрілість, особистість, правоохоронець, екстремальні умови, Національна поліція України, Національна гвардія України, антитерористична операція.